

A magyar szófaj történet egyes kérdései*

1. Mi mindennek a változásáról van szó, amikor szófaj-történetről beszélünk? – a) Vizsgálhatjuk azt, hogy a mai szófajok közül melyek mennek vissza ősi eredetre, és melyek születnek a magyar nyelv élete folyamán. – b) Vizsgálhatjuk azt, hogy a meglévő szófajok közül melyek erősödnek és melyek szorulnak vissza, továbbá, hogy miben áll az egyes szófaji kategóriák erősödése, illetve gyengülése. Mi történik, mi változik ilyenkor? – c) Vizsgálhatjuk a kérdést a szavak szintjén is, ugyanis a szó szófaji értékének a megváltozása révén lép át egyik szófajból a másikba, vagyis erősödik, azaz bővül (vagy szűkül) valamely szófaji osztály. – d) Ezzel kapcsolatban vizsgálhatjuk a szófajváltás jellemzőit, fő irányait. – Vizsgálódhatunk tehát az egyes szavak szintjén, az egyes szófaji kategóriák szintjén, de a szófaji rendszer mint egész szintjén is.

Nézzük először a szófaji kategóriák szintjét, változásuk idejével párhuzamosan!

Szófajaink zöme alapnyelvi eredetű, illetve alapnyelvi gyökerekre megy vissza. Így az ige, igenév, főnév, melléknév, számnév, a névmás, a határozószó, a névutó, az igeikötő, a módosítószó, a partikula és az indulatszó. (A táblázatot l. D. MÁTAI 2003: 828–30, 2007: 139–40.)

A fogalomszók csoportja mint szófaj nem változik, csak egyedekkel bővül. A névmásoknak azonban csak egyes fajtái ősiek. Körükben, belső rendszerük-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2008. április 8-i ülésén elhangzott előadás némileg módosított változata.

ben jelentős változások zajlottak nyelvünk élete folyamán (vö. A. JÁSZÓ 1992: 411–54). – Az ősmagyar korban keletkezett a birtokos és a visszaható névmás, valamint az *-n* képzős személyes névmás (*ennen*, *tennen*), az ómagyar korban a kölcsönös és az általános névmás. A középmagyar kor a névutómelléknévek keletkezésének ideje (*ház m ő g ő t t i kert*). Ez nyelvünk legfiatalabb szófaja.

A névmások mellett az *i g e n e v e k* sorsa is eseménydús volt. Az alapnyelvre megy vissza a főnévi igenév, az *-ó/-ő* és a *-t* képzős melléknévi igenév, a határozói igenév fő formái, valamint az *-atta/-ette* képzős határozói igenév. Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév viszont csak ősmagyar kori. Visszaszorulás is történt egyes igenevek körében: a rövid életű *-atta/-ette* képzős határozói igenév már az ómagyar korban szórványossá vált. Az ómagyar korban keletkezett *-val/-vel* képzős határozói igenév sem volt hosszú életű: a középmagyar korban már vissza is szorult:

Az *-atta/-ette* képzős határozói igenév ősmagyar kori lehet; az ómagyar korban már visszaszorulóban van; egyre elszigeteltebb jelenséggé válik. A *l a k a t t a / m e n e t t e* típusú igenév (igető + igenévképző + személyjel): 'amikor lakott, amikor ment' vagy 'laktában, mentében' jelentésű. Funkcióját tekintve határozói igenév (idő-, illetve állapothatározói). Vö. JókK. 97: „Az paražtrol ky žent fferenzēt lewlteuala egyház/eprette”: Az parasztról, ki szent Ferencet lelte vala egyház [’templom’] *seprete*. Az ómagyar korból 1. és 2. személyű alakjai is adathozhatóak; vö. BécsiK. 39: „o Angala megozižot engež innēt *ělměnětēm* [’elmentemben, amikor innen elmentem’] es•ot *lakattam* es•τ onnat ide *foz dolattam*”. Azonos a Székelyföldön kimutatott *álmotta* és *émette* 'ébren, virrasztva' igenevekkel (ÉrdyK. 279). Mindig személyragos: MünchK. 31rb: *žomiažattad* (= szomjazattad) MünchK. 80vb: *běmenettētec* (T/2.); (vö.: KÁROLY 1956; A. JÁSZÓ 1991: 319–52, 1992: 411–54, 1998: 469–74; HORVÁTH 1991: mindenütt irodalommal).

Az ómagyar korban keletkezhetett, és a középmagyar korban már szorult is vissza a *-val/-vel* képzős határozói igenév: ebben a *-va/-ve* képzős igenévhez az *-l* határozórag járult. Keletkezésében a *-val/-vel* határozórag analogikus hatása is közrejátszhatott: a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehetett a határozói igenévnek (*sírva mond ~ sírással mond*). Sok kódexben föllelhető, de ritka igenév (mód- és állapothatározó). – Belső keletkezésű a kötőszók kategóriája (ezek az ősmagyar kortól vannak jelen), valamint a határozott és a határozatlan névelő (ezek ómagyar keletkezésűek).

2. A továbbiakban arról lesz szó, hogy milyen módon és miből keletkeznek az új szófajok, szűkebben a grammatikai szavak és a határozószók. – A leggyakoribb eset az, hogy valamely meglévő szófajból (pontosabban: szófajba tartozó szóból) szófajváltással jönnek létre az új elemek, az új szóosztályok.

Ez történik a névelők keletkezésekor: az *az (ez)* mutató névmás elveszti kijelölő jelzői szerepét, hangsúlyát, és a szóban forgó dolog, jelenség ismertségére, említettségére utal; ekkor már névelő. – A határozatlan névelő két előzményre megy vissza: az *egy* számnév és az *egy* határozatlan névmás kettősére. – Azt látjuk, hogy mindkét esetben egy mondatrész értékű szó mondatrészi szerepét elvesztve viszonyoszóvá, grammatikai szóvá válik.

Az ősmagyar kori viszonzszók csoportjának bővülési módja tipikusan a szófajváltás, azaz a forrásszófaj mondatrészi szerepének elvesztésével járó grammatikalizálódás (vö. DÉR 2008). A másik tipikus keletkezési mód (ide már a határozószókat is bevonhatjuk) a szóalkotás két módja: a szóösszetétel és a ragszilárdulás (elemszilárdulás).

A szófajváltás és a szóalkotás (a szóösszetétel és a rag-, illetve elemszilárdulás mint két fő szóalkotási mód) eredménye azonban lexikailag nem azonos (nem egyforma). A szóösszetétel és a ragszilárdulás ugyanis új lexémát hoz létre: pl. az *éjjelnappal* összetett határozószó, a *demaga*, *tudniillik* összetett kötőszó, illetőleg az *elé* határozószó/névutó/ígeköti és a *bizonyára* (rag-, illetve) elemszilárdulásos módosítószó.

A szófajváltás azonban máshogy minősíthető. Ilyenkor általában nem keletkezik új lexéma, hanem a többszófajúság esete áll elő. – Most röviden a többszófajúság jelenségét, illetve a szófajváltás nyelvi eseményét tekintem át.

3. A többszófajúság. – Közismert jelenség, hogy a lexikai szónak több szófaja is lehet, míg a mondatban realizálódó szóelőfordulásnak csak egy, egy aktuális szófaja. Ha a lexikai szónak több szófaja van, akkor a többszófajúság esete áll fenn. A szófaj nem a szóhoz kapcsolódik, tehát nem szó–szófaj megfelelésről beszélünk, hanem a szófaj a szó egyes jelentéseihez kötődik, tehát szójelentés–szófaj megfelelést helyes említeni. Egy-egy jelentéshez csak egyetlen szófaj tartozik, illetőleg egy-egy jelentés csak egyetlen szófajban jelenik meg. Azt viszont, hogy a szó melyik jelentése és milyen szófaji értékben realizálódik, a konkrét mondatból tudjuk meg. A szófajúság tehát a szó grammatikai minősítettsége (vö. SZILÁGYI N. 1978: 176). – A régebbi nyelv-tanckönyvek egyik hibája az volt, hogy szavak és nem szójelentések szófajáról beszéltek. (ÁGOSTON MIHÁLY értékelő megjegyzésekkel tekinti át a régebbi és újabb grammatikák és egyéb nyelvészeti írások szófajokkal kapcsolatos felfogását. Arra a felismerésre jut, hogy az első olyan grammatika, amelyben rendszerszerűen szerepel – az egyes szófajok tárgyalásakor – a szójelentésekhez kötődő többszófajúság jelensége, „A mai magyar nyelv” volt. L. ÁGOSTON 1993: 103.)

A többszófajúság tehát a poliszémia következménye. A többjelentésű lexéma vizsgálatakor – szófaji szempontból – két eset áll fenn: a különböző jelentések tartozhatnak egyetlen szófajhoz, ilyenkor egyszófajú szóról beszélünk (pl. *daru*, *föld*: főnév; *átver*: ige), de tartozhatnak több szófajhoz is: a lexéma egy vagy több jelentése tartozhat az egyik, egy vagy több jelentése a másik, esetleg a harmadik stb. szófajhoz (*reggel*: egyik jelentésében határozószó, másik jelentésében főnév). (PAPP FERENC 1975-ben megjelent könyve, „A magyar főnév paradigmatis rendszer” a legjobb forrás a mai magyar nyelvbeli többszófajúság vizsgálatához; vö. még PAPP 1966, 2000; A. MOLNÁR 1991, 1992; ITTÉS 2006: 110–5).

A magyar nyelvre – a régi korokban is és napjainkban is – erősen jellemző a többszófajúság, tehát az a jelenség, hogy valamely lexéma egy szinkroniában változva jelenik meg egyik vagy másik szófaji értékében a mondatban. A többszófajúság olyan értelemben is viszonylag általános a magyarban, hogy majdnem minden szófajra kiterjedhet, és igen gyakori jelenség.

De hogyan áll elő a többszófajúság? – A magyarban már az alapnyelv óta, magyar szempontból az ősmagyar kor eleje óta megvan, az ősmagyar korban és később pedig egyre jobban bővül, (ki)terebélyesedik. (A szűkülés, a többszófajúság megszűnése ritkább esemény: leginkább az ige-névszók kétszófajúsága redukálódik egyre.). Egyszófajú (ritkábban eleve kétszófajú) szavaknak keletkezik új (illetve újabb) szófaja, s így válnak többszófajúakká. A háttérben itt is a jelentésváltozás áll: a szónak olyan új jelentése keletkezik, amelynek formális jegyei, grammatikai jelentése a szó kiinduló jelentéséhez tartozó grammatikai jelentéstől eltér. (Az új jelentést természetesen itt is a mondatbeli alkalmazásból ismerem fel, abból vonom el, s rögzítem lexikai, illetőleg szófaji jelentésként.) Ilyenkor a szófaj megváltozásáról, rövidebb kifejezéssel szófajváltásról beszélünk. Igaza van ÁGOSTON MIHÁLYnak abban, hogy a *szófajváltás* műszót csak az olyan szófaji változásra kellene használni, amelynek során a régi szófaji érték megszűnik (1993: 131, 184), például: *ipar, vadon*. Mint az „őrségváltás”, „pénzváltás”: a régi helyébe lép az új. De végül ő is használja a *szófajváltás* kifejezést, a megszokásra hivatkozva. A továbbiakban én is *szófaji változás*-ról és *szófajváltás*-ról is beszélek, 'a szófaj megváltozása'-nak értelmében.

Az elnevezési dilemma háttérben az áll, hogy a szavak szófajának a megváltozása nem egészen olyan, mint az őrségváltás. A régi és az új szófaji érték hosszabb-rövidebb ideig együtt él: ilyenkor áll elő, illetve áll fenn a szinkroniában a két-, illetve többszófajúság. Az *éjszaka* szó például eredetileg csak határozószó volt, később főnévvé is vált: „Az áprilisi *éjszakák* még hűvösek” – tehát kétszófajú (kettős szófajú) lett. Az eredetileg csak határozószói szófajú *által, keresztül* az ige-ekötőivel és a névutóival bővült – tehát háromszófajú lett.

Szófaji változás eredményeképpen az is előfordulhat, hogy a régi szófaji érték visszazorul, kiveszik: ilyenkor új e g y s z ó f a j ú s á g áll elő. A 'róka' jelentésű ősi *ravasz* főnév például melléknévesült, aminek eredményeképpen egy ideig kétszófajú volt; aztán eredeti szófaja visszazorult, s azóta csak új szófaji értékében, melléknévként él tovább. Vö. még: *hamar* (melléknév) → (melléknév és határozószó: kétszófajú) → (határozószó: új egyszófajúság); *ha* (határozószó) → (határozószó és kötőszó: kétszófajú) → (kötőszó: új egyszófajúság); stb.

A többszófajú lexéma egyes szófajai (szójelentései) általában nem egyforma gyakorisággal realizálódnak a mondatban. Ha a két (vagy több) szófaj – egy-egy szinkroniában – lényegében ugyanolyan erős, akkor a többszófajúság tipikus esetével állunk szemben. Pl.: *éjszaka, reggel, este* (határozószó és főnév); *egybe, össze, túl* (határozószó, névutó és ige-ekötő) stb. De az is lehet, hogy az egyik szófaji érték gyakrabban jelenik meg a mondatban: az *árva, beteg, szegény, öreg, özvegy*-féle szavak például gyakoribbnak tűnnek melléknévként, mint főnévként, de lexikailag ilyenkor is többszófajúságról beszélünk.

Az ilyen két-, illetve többszófajú szavak szófajonkénti előfordulásának gyakoriságáról, arányairól korszakonkénti felmérést kellene végezni. Módszertanilag tanulságos G. VARGA GYÖRGYI „Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról” című tanulmánya: G. VARGA 1987: 59–73.) – Megfelelő adatok alapján valamelyik szófaji értékről ki tudjuk mutatni, hogy egy bizonyos szinkroniában keletkezőben vagy éppen visszazorulóban van; ez szintén a gyakoriságban nyilvánul

meg. Ilyenkor a többszófajúvá, illetve az új egyszófajúvá válást, magát a szófajváltási folyamatot tudjuk megragadni.

Sokszor azonban nem igazít el bennünket a mondat a szó szófajának megállapításában, hiszen a szófajváltás is folyamat: lehetnek, sőt voltak/vannak szófajviszonyból átmeneti állapotban levő szavak, olyanok, amelyek a régi és az új szófaj közötti út valamelyik szakaszán vannak. Ilyen például az ómagyar korban a *hozzá, túl, szét*: határozószóból igekötővé válóban vannak.

Ha viszont egy lexéma csak „alkalmilag” szerepel lexikai szófajának meg nem felelő mondatbeli szerepben, például egy kötőszó vagy indulatszó tárgyként („Sok *és*-t használ a beszédében”; „*Jaj*-t kiált”), akkor itt nem áll fenn a kétszófajúság: a tárgyi szerep, a tárgyragfelvevő képesség nem válik a kötőszó, az indulatszó állandó grammatikai tulajdonságává, azaz nem történik szófaji változás, az *és* és a *jaj* továbbra is egyszófajú marad.

4. A szófajváltás. – A többszófajúság és a szófajváltás egymást feltételező, egymástól el nem választható fogalom. A többszófajúság oka is, következménye is lehet a szófajváltásnak. Amikor például az ősmagyar korban a *hogy* ’hogyan’ határozószó tipikus kötőszói helyzetbe került, módhatározói jelentése/funkciója visszaszorult, és a tagmondat kapcsoló elemévé, azaz kötőszóvá vált. Így a határozószói szerep mellé lépett a kötőszói, bekövetkezett a szófajváltás, a szó kétszófajúvá vált. A többszófajúság itt tehát a szófajváltás következménye.

De a többszófajúság oka, indítéka is lehet a szófaji változásnak. Az *elé* határozószó például az ómagyar kor elején igekötő is volt (azzá lett, tehát szófajváltással alakult ki a határozószói-igekötői kétszófajúság): az azonos alakú *elé* szónak ez a kétféle szerepe (a határozószói irányjelölés és az igekötői perfektíválás) grammatikai homonímiaként működve kommunikációs bizonytalanságot idézhetett elő; ezért határozószói szerepe visszaszorult (az *elevé, elébe* morfológiailag megerősített forma vette át a helyét), tehát szófaji változással megszűnt a kétszófajúság: a KTSz.-ban már igekötő: *ele menuen* ’elmenvén’. (Ebben esetben elég összetett események zajlottak, de erre most nem térek ki.)

Itt egy fontos és nehéz kérdéshez jutottunk. A fentiek szerint a kétszófajúság tehát lényegében azonos alakúság, homonímia, ugyanakkor – mivel egy lexéma több jelentéséről és az egyes jelentésekhez tartozó több szófajról van szó – poliszémia is egyszerre.

Kérdés, hogy az alaki egybeesés mikor „zavaró” körülmény a kommunikáció számára. Az adatok azt mutatják, hogy általában nem. Békésen megférnek egymás mellett a kettős szófajú főnév-melléknévek, általában a határozószó-igekötők, sőt a határozószó-igekötő-névutók is. A mondatkörnyezet legtöbbször egyértelműsít. – Leginkább az ige-főnévi kettőségek szüntek meg a magyar nyelvtörténet folyamán: mivel a főnév is lehet állítmány, az „Az ember *halász*”-féle mondatokban nem válik világossá, hogy az ember tevékenységet folytat-e, cselekszik-e, vagy a foglalkozása halász stb. Ezért szűnhet meg itt az alaki egybeesés, és csökken a magyar nyelvtörténet folyamán az ige-névszók állománya (vö. A. MOLNÁR 1991: 553–60, 1992: 911–4). E kettős szófajúság megszűnésének különféle módjai voltak; például

valamelyik szófaji érték elavult: pl. a *fúr*, *sző* főnévi használata, vagy valamelyik tag képzőt kapott, pl. *dob* :> *dobog*, *lap* :> *lappang*, *lo(m)b* :> *lobog*, *sík* :> *siklik*, vagy az igei tag ikessé vált: *lak* (főnév) → *lakik* (ige); *halászik*, *vadászik* stb.

A szófajváltás a mindenkori szinkroniában zajló változás: az adatok segítik a folyamat feltárását, a szintaktikai környezet megvilágítja a hátterét. – A szófajváltás mindig együtt jár jelentésváltozással, tehát a szó jelentésének mindkét összetevőjére figyelni kell: amikor például a *kék* színnév melléknévből főnévvé válik, denotatív (tárgyi, dologi) jelentése nem változik, de grammatikai jelentése igen. Ez az állítás azonban fordítva nem igaz: a jelentésváltozásnak nem mindig velejárója a szófaj megváltozása; hiszen például egy főnév konkrét → elvont jelentésváltozása nem eredményez új szófajt, hanem az új denotatív jelentés is a régi grammatikai jelentést, a főnévi szófaji értéket hordozza.

A szófaj megváltozását, egy-egy új lexikai szófajiság megjelenését, mint már mondtam, az aktuális használat gyakorisága, rendszeressége idézi elő, alakítja ki. Ha eddig megkülönböztettük a lexikai szófajt és az aktuális (esetleg grammatikai) szófajt, akkor ezt a megkülönböztetést a szófajváltás jellemzésekor is célszerű használnunk. Ha az új szófaji érték a lexéma (egyik, mégpedig az új jelentésének) állandó grammatikai sajátosságává válik, akkor **l e x i k a i (á l l a n d ó s u l t) s z ó - f a j v á l t á s** ról beszélünk. Ha viszont a lexéma csak kivételesen szerepel szokatlan szerepben a mondatban, akkor a **l k a l m i s z ó f a j v á l t á s** ról van szó. Az alkalmi szófajváltás során megjelenő szófaji érték nem épül bele a lexéma jelentésrendszerébe (és nem jelenik meg a szótárban sem).

5. Milyen módon történhet tehát a szó jelentésének és szófajának megváltozása? De úgy is feltehetjük ezt a kérdést, hogy a jelentésváltozás milyen következményekkel jár a szó alakjára és szófajára nézve. – A jelentésváltozás kétféle módon következhet be: 1. alaki változással (toldalék segítségével) és 2. alaki változás nélkül. A szófaj szempontjából pedig mindkét eset ketős következménnyel jár: a) megmarad a szófaj vagy b) megváltozik a szófaj.

Ha az 1. a) esetet akarjuk illusztrálni, amikor tehát alaki változással változik meg a szó jelentése, miközben a szófaja nem változik, elsősorban képzett szavakat hozhatunk fel: *kék* (melléknév) → *kékes* (melléknév); a képzett szót új lexémának tekintjük (ennek csak tárgyi, illetve denotatív jelentése új, grammatikai jelentése, azaz szófaja nem). Ehhez az 1. a) esethez tartozik az is, amikor (nem képző, hanem) rag járul a tőhöz: *most* (határozószó) → *mostan* (határozószó), *tegnap* (határozószó) → *tegnapig* (határozószó), *pedig* (kötőszó) → *pediglen* (kötőszó); e példákban a raggal ellátott alak is új lexémának minősül; ezúttal is csak a lexéma tárgyi jelentése változik (amennyiben a tárgyi jelentés körébe vonjuk a hangulati-stilisztikai stb. értéket is), grammatikai jelentése, azaz szófaja nem. (Mivel ezekben az 1. a)-ba tartozó esetekben a szófaj nem változik, ez mostani vizsgálódásunkon kívül esik.)

Az 1. b) esetben szintén alaki változással változik meg a szó jelentése, de ezúttal az alaki változás szófaji változással is jár. Elsősorban a szófajváltoztató szóképzés tartozik ide: például *kéz* (főnév) → *kezes* (melléknév), *hat* (ige) → *hatékony* (melléknév). A képzéshez hasonlóan a ragszilárdulás (illetve elemiszilárdulás) is

alakváltozásos szófajváltást eredményez: így keletkezik sok határozószó (*rögtön, éjjel, szemben*), névutó (*terén, képében*). Ilyenkor új lexéma jön létre.

A 2. típusként említett mód akkor érvényesül, ha alaki változás nélkül történik a jelentésváltozás. A 2. a) az az eset, amikor megmarad, azaz nem változik meg a szófaj. Ilyenkor egy szófajon belüli polisziémia keletkezik. A jelentésváltozás a lexikai jelentés körében zajlik; a változás abban a mozzanatban ragadható meg, amelyben az illető szó két (hasonló szófajú) jelentése egymástól eltér. Ilyenkor új lexéma nem jön létre; például a *föld* szó sok tárgyi jelentése (a főnévi szófajon belül), l. ÉrtSz., ÉKsz.²

A szófajváltás szempontjából engem most a 2. b) eset érdekel, amikor alaki változás nélkül zajlik le a jelentésváltozás, úgy, hogy közben a szó szófaja, grammatikai jelentése megváltozik. Például: *reggel* (határozószó) → *reggel* (főnév); *hátra* (határozószó) → *hátra* (igekejtő); *vagy* (ige) → *vagy* (kötőszó); *ha, hogy* (határozószó) → *ha, hogy* (kötőszó) stb. Az itt említett négyféle típus közül csak ezt a 2. b)-t nevezem a továbbiakban szófajváltásnak: amikor tehát alaki változás nélkül változik meg a szó szófaja.

Az új szófajnak új grammatikai jelentése van (hiszen attól új szófaj), a szó a kiinduló szófajhoz képest más szintaktikai pozíciókat tölthet be a mondatban. Kérdés, hogy az új jelentés és új szófaja jelent-e egyúttal új lexémát is. Vagyis: alaki változás nélküli szófajváltással bővül-e a szókincs (a lexémakészlet; az egyes szófajok állománya persze bővül, hiszen több kötőszó, névutó stb. lesz), vagy ezúttal is egy lexémán belüli polisziémiával állunk szemben (mint a 2. a)-ban)? Röviden: hány *reggel, hátra, ha, hogy* stb. lexémánk van?

Amellett fogok érvelni, hogy a 2. a)-hoz hasonlóan a 2. b)-ben is (amikor tehát alaki változás nélkül változik meg a jelentés, és az új jelentés akár a régi szófajhoz tartozik, akár az újhoz) egy lexéma több jelentése, azaz polisziémia jön létre. A régi lexéma szófaji értéke bővül új szófaji értékkel, új lexéma tehát nem keletkezik.

Ez az állásfoglalás azonban nem olyan egyértelmű, hogy ne lehetne más következtetésre is jutni. Mert foglalhatok úgy is állást, hogy a szófajváltással mindig új szó (lexéma) is keletkezik (hiszen más a mondatbeli viselkedése), vagyis a kérdés a hominímia problémakörébe tartozik. A lexikográfia szempontjából ez a probléma abban jelentkezik, hogy egy címszót (szótári szót) vesz-e fel a szótár több jelentéssel és több szófajjal, vagy szófajonként külön címszóba rendezi a jelentéseket. Értelmező szótáraink az első megoldással élnek: egy címszó, azon belül több jelentés, több szófaj.

Éppen ezért figyelemre méltó formai újítás a KISS GÁBOR szerkesztette „Magyar szókincstár” (1998) megoldása, a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése: az egy lexéma különféle szófajait külön-külön címszóként veszi fel. Az Előszóban KISS GÁBOR így ír erről: „A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek” (VII). A Szókincstár szerkesztői tehát kettős megoldást választottak: nem új lexéma, mégis külön címszó. Az e mögött rejlő elméleti problémát PUSZTAI FERENC így fogalmazta meg: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexikográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelen-

tésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is – mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a poliszemiától. A Magyar szókinccsár megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elénk a megválaszolendő kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A poliszemiában vagy a poliszémia és a homonímia között?” (PUSZTAI 1999: 199.)

Eljuthatok persze addig is, hogy c s a k homonimákról beszélek, és akkor összefolyik az $ár^1$, $ár^2$, $ár^3$, $ár^4$ és $sír^1$, $sír^2$ (ami igazi h o m o n í m i a), valamint a $nappal^1$, $nappal(ok)^2$ és $éjszaka^1$, $éjszaká(k)^2$, vagyis kikerül a grammatikai leírásból a többszófajúság fogalma, jelensége. Mondhatná valaki, hogy „és akkor mi van?” Hát egyrészt fontos különbségeket mosnánk el, másrészt nem tudnánk kezelni a szófaji változás kérdését, ami, tudvalevőleg, fokozatos; nem tudnánk mit kezdeni a szófaji változásban, azaz átmenti állapotban levő szavakkal, a szófaji határproblémákkal. Hova kerülne például az ómagyar kori leírásban, elemzésben a határozószóból igekötővé válóban levő *hozzá, túl, szét*, a középmagyar korban a ragos főnévből igekötővé válóban levő *agyon*, az egész *özvegy, árva*-féle szócsoport és még sok más?

Értem és elfogadom tehát a probléma differenciált megközelítésének szükségességét (vö. KISS GÁBOR, PUSZTAI FERENC), mindazonáltal egyrészt használom, elfogadom a többszófajúság fogalmát, másrészt a szófajváltással keletkezett többszófajúság kérdését (elsődlegesen) a p o l i s z é m i a körébe utalom. Egy lexéma több grammatikai jelentésével számolok. Valamely szó szófajának megváltozásakor a szófajra jellemző jegyek változnak meg, vagyis: a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése lesz más. A *reggel* határozószó főnévvé válva a napszak nevét jelöli; megváltozik szintaktikai viselkedése: határozóból más mondatrészt (alany, ha tárgyragot kap, tárgy stb.) lesz, és bővíthetősége is módosul: jelzőt kaphat, névelője lehet, s végül todalékolhatósága is más lesz: főnévre jellemző jeleket, ragokat kaphat. Bizonyos szófaji változások esetében (például határozószó → partikula) a szó szövegtani, illetve kommunikációs-pragmatikai szerepe is megváltozhat (vö. KESZLER 1995: 293–308). Tehát a szófaj megváltozásakor is a szó szófaját jellemző tulajdonságok változnak meg (vö. HADROVICS 1992: 37, 125).

Egy bizonyos ponton azonban valóban lehet, hogy a poliszémia „széthasad”, és a különböző jelentésű, hasonló alakok homonimákká (pontosabban álhomonimákká) válnak. Ha például az *az* mutató névmásból létrejön az *az* határozott névelő, amikor is az új jelentés annyira eltávolodik a régitől, hogy nem idézik föl egymást, hogy köztük a memoriális kapcsolat megszűnik, megszakad, akkor valóban helyes két külön lexémáról beszélni. Ezt a hasadást s egyúttal kapcsolatot egyes szótárak jelölik is: a h a s a d á s t (azaz a homonimajelleget) azzal, hogy két címszót vesznek fel a két szófajra; pl. ÉKsz.: az^1 , az^2 , a kapcsolatot (a két funkció közös eredetét, azaz az *á l h o m o n i m a* -jellegét) pedig azzal, hogy a felső indexet zárójelbe teszik: ÉrtSz.: $az^{(1)}$, $az^{(2)}$, ugyanígy jár el a RagSz. Vö. még pl.: ÉKsz.: egy^1 (ez az eredeti számnévi és határozatlan névmási *egy*) és egy^2 (ez az új határozatlan névelői *egy*). –

Az Akadémiai nagyszótár szabályzatában ITTÉZ NÓRA is hasonlóképpen foglalt a homonimává válás kérdéséről (ITTÉZ 2002: 19, 2006: 28). Annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy többszófajúságról (azaz poliszémiáról) vagy homonimiáról van-e szó, „fontos szerepet játszanak az etimológiai és a jelentésfejlődési szempontok, valamint a szó gyakorisága. Figyelembe vesszük a korpusz adatait és a lexikográfiai hagyományt is” (ITTÉZ i. h.). – Hasonló (ál)homonimiával azonos szófajú szavak körében is bőven találkozunk, pl.: ÉrtSz.: *hegy*⁽¹⁾, *hegy*⁽²⁾ (mindkettő főnév), ugyanígy: RagSz.; ÉKsz.: *hegy*¹, *hegy*² stb. Érdekes volt számomra, hogy a szóhasadás példái között viszont a magyar nyelvészek nem emlegetnek ilyen, teljesen hasonló alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkciómegoszlás együtt jár: pl. GRÉTSY 1962; MNyT. 344–7; HADROVICS 1992: 87–8; MGr. 343).

A poliszémia és az álhomonímia határát azonban nem könnyű megvonni, hiszen nem könnyű megismerni egy adott kor nyelvhasználóinak nyelvi kompetenciáját, azt, hogy mely szavak-fogalmak idézik föl egymást, s melyek nem. A *hogy* 'hogyan' határozószó és a *hogy* kötőszó között talán már az ómagyar kor nyelvhasználója számára megszűnt a memoriális kapcsolat (tehát homonimák voltak), de ki tudja? Ennek latolgatása ingoványos talajra vinne bennünket, ezért erre az útra inkább nem lépek. Csak az objektívnek tekinthető többszófajúságról beszélek, a tényről, amit az adatok mutatnak; a szóhasadás, a homonimává, illetve álhomonimává válás kérdését nem latolgotom.

Amikor amellet foglalkok állást, hogy a szófajváltással nem keletkezik új lexéma, ezzel azt is állítom, hogy a szófajváltás nem szóalkotási mód. Nem szóalkotási mód, hanem szemantikai-szintaktikai folyamat: jelentésbővülés, a meglévő lexéma grammatikai viselkedési képességének a megváltozása, bővülése, melynek eredményeképpen tehát poliszémia, a meglévő lexéma több (grammatikai) jelentése, s egyttal (illetve azaz) több szófaja áll elő.

A továbbiakban – röviden – igyekszem összefoglalni a magyar szófajoknak a szófajváltási folyamatban való részvételét.

6. A) A szófajváltás (a magyar szófaji rendszer történetében). – A magyar szófajváltási folyamatot először kérdés-felelet formájában jellemzem. Fő szempontjaim: milyen a szófajváltás iránya, egy-egy szófaj milyen szófaji előzményekre megy vissza, és milyen szófaji következményei lehetnek; milyen a szófajváltás intenzitása (erőssége), és mely nyelvtörténeti korban/korokban zajlik. Először kizárom azokat a szófajokat, amelyek ebben a vonatkozásban (lényegében) nem játszanak szerepet:

1. Van-e olyan szófaj, amely sem előzményként, sem következményként nem vesz részt a szófajváltási folyamatban? – Igen. Prototipikusan ilyen a főnévi igenév és az indulatszó, bár mindkettőhöz kell egy megjegyzést fűzni: a) a főnévi igenév egyetlen változást szenved el: az analitikus jövő idejű igealakba beépülve szófaját elveszti (*olvasni fog*), s az igealak alkotó eleme lesz; b) az indulatszók közül a *vaj az*, amely az ómagyar korban 'bárcsak' és 'vajon' jelentésű partikulává vált, s néhány indulatszó, amely más szófajból, ragozott igealakból keletkezett, pl. *éljen!* (ZELLIGER

1983: 308). (Az, hogy indulatszó válhat főnévvé – mint a Nyelvtudományi Intézetben 2008-ban tartott előadásom után két hozzászóló is megemlítette –, az csak alkalmi szófajváltás, azzal pedig nem foglalkozom.) Ezek azonban a többihez képest elhanyagolható mértékű változások, ezért a szófajváltási rendszerbe nem illeszttem be őket. (Tehát az alkalmi főnevesülések nem állandósult szófajváltások.)

2. Van-e olyan szófaj, amely keletkezhet szófajváltással (tehát bekerül a szófaji rendszerbe), de szófaji továbbfejlődése nincs? – Igen. Ilyen a határozott névelő, amely mutató névmásból, a határozatlan névelő, amely számnévből és határozatlan névmásból (egy számnév, 'egyik, valaki' határozatlan névmás) keletkezett az ómagyar korban. Ilyen az igekötő is, amely határozószóból az egész nyelvtörténet folyamán keletkezik, viszonylag erős tendenciaként (pl. *alá, hátra*), valamint a névutó, amely határozószón kívül (*belül, kívül*) határozói igenévből is létrejöhet (*vmire nézve*), szintén egész nyelvtörténetünk folyamán. Ugyanakkor sem a névelő, sem az igekötő, sem a névutó nem válik más szófajjává. Speciális grammatikai szerepük ezt nem engedi meg. (A névutó és az igekötő alapnyelvi előzményekre is visszamehet, de a szófajváltási folyamatban csak következmény lehet.)

3. Van-e olyan szófaj, amely nem keletkezik szófajváltással, de szófajváltás forrása lehet? – Igen. Ilyen a melléknévi igenév és a határozói igenév (ezek képzéssel keletkeztek igéből, nem szófajváltással); igei sajátosságaik elvesztésével megszűnhetnek igenevek lenni. A melléknévi igenevek főnévvé (*mező, folyó, serfőző*) és melléknévvé (*kiváló, kopott, fáradt*) válása egész nyelvtörténetünk folyamán erős tendencia. A melléknévi igenév határozószóvá válása gyenge, kevés elemet érint (pl. *roppant, szakasztott, kivált*); igesülése azonban jellemző és fontos változás, igaz, hogy csak az ősmagyar korban zajlott, amikor a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepben múlt idejű igealakká értékelődött át. A határozói igenév időbeli korlátozás nélkül válhat határozószóvá (*nyilván, akarva, folyvást, fordítva, fölváltva, készakarva, orozva*), névutóvá (*vmi múlva, vmitől kezdve*), ritkán kötőszóvá (középmagyar kori például az *illetve*, újmagyar kori a *feltéve*).

A többi szófajnak, illetve szófajba tartozó szónak előzményszófaja és következményszófaja is lehet. Közöttük vannak olyanok, amelyek szófajilag kevésbé változékony, és olyanok, amelyek szófajilag változékonyabb, mobilisabb elemekből állnak.

4. Melyek a kevésbé változékony szófajok? – Ilyen a számnév és az ige. A számnév esetében szófaji előzményként csak a melléknévi jön szóba, konkrétan a 'sűrű' jelentésű *sok* és a *több* szó, de ez a szófajváltás is csak az ősmagyar korhoz kötődik (számnévként már korai nyelvemlékeinkből adatolható), később nem jelentkezik. – A számnév szófaji továbbfejlődése a főnév felé mehet, de ez is ritka és csak régi, ősmagyar kori esemény, pl. *két, tíz, száz* számnévünknek az ősmagyar korban keletkezett főnévi jelentése (TESz.); esetükben a kettős szófajúság nem volt hosszú életű. Az *egy* számnévből (és határozatlan névmásból) határozatlan névelő lett. Ez olyan szófajváltás, amely új szófajt teremtett, de csak ebben az esetben, és csak az ómagyar korban.

Az ige is kevésbé változékony szófaj, jóllehet négy különböző szófajból keletkezhet, és négy szófaj felé mozdulhat el, de mindkét irányú változás gyenge, ke-

vés lexémát érint: a befejezett melléknévi igenév igévé válását (a másik oldalról közelítve) már említettem (ősmagyar kori változás); néhány esetben, szintén a korai időkben, főnév, melléknév is válhat igévé (*szak, tel[ik]*), határozószó igévé (ősmagyarban: *jelen, átall*). – Igéből más szófaj is ritkán, gyenge tendenciaként válhat: -ige → főnév (ősmagyar talán: *es[ik]*, középmagyar: *sodor*, újmagyar: *hajhász*), ige → kötőszó: ez a mondat szintaktikai szerkezetét jelentősen átalakító, fontos változás, de csak néhány kötőszót eredményez: ősmagyar: *vagy, akár*, ómagyar: *hiszen* stb., de ige → módosítószóvá (*találom > talán*) és → partikulává is válhat: *lám, vajjon, hadd*; az *akár* nemcsak kötőszó, hanem partikula is lett; ilyenkor nemcsak igei jegyei nem érvényesülnek, hanem elmarad a mondat állítmányával való személybeli egyezés is: „*Akár el is mehetek*”; vö.: 1512: „ha tewb nem lehet czakakar három zaz wagy keth zaz forynthot kyldenil” (KárOkl. 3: 86).

5. Melyek a leginkább változékony szófajok? – Ebből a szempontból a pálmát feltétlenül a partikula és a határozószó viszi el: a partikula hétféle szófaji előzményből keletkezhet, s ezzel a legerősebben befogadó szófaj, a határozószó pedig kilencféle következményszófajjává válhat, s ezzel a legerősebben kibocsátó szófaj. Ezek a szófajváltások – általánosságban véve – erős tendenciaként egész nyelvtörténetünk folyamán hatnak.

A partikula fő keletkezési módja a szófajváltás, így – ha az eredeti szófaj is megmarad – a partikulaként is viselkedő lexémák a nyelvtörténet hosszabb-rövidebb szakaszában többszófajúak. Pl.: határozószó → partikula: *heon, már, még, immár, bezzeg, inkább, éppenséggel, legfeljebb, főleg* stb. Partikula ritkán kötőszóból is keletkezhet; kötőszó → partikula: *ha 'vajon', olymely, avagy* (választó kötőszó) → 'mintegy' jelentésű partikula (ómagyar kor), *is*; módosítószóból → partikula: *talán > tán, hiszen, bizony, biz, bár* és indulatszóból is elvétele: a *vaj* például óhajtó mondatba kerülve 'bárcsak', kérdő mondatba kerülve 'vajon' jelentésű partikulává válik.

A másik legváltozékonyabb szófaj a határozószó. Ez főleg a szófaji továbbfejlődésben nyilvánul meg. Egész történetünk folyamán erős tendencia az ige-kötővé, névutóvá, kötőszóvá, módosítószóvá, partikulává válás. Határozószó – ritkábban – válhat még főnévvé (*rokon, reggel*), melléknévvé (*közel, messze*), ritkán és csak a régi nyelvben névmássá (ómagyar: *ily, oly, mely, mennyi*), elvétele és szintén csak nyelvünk korai szakaszaiban igévé (*átall, jelen*). Határozószó létrejöttére nem jellemző a szófajváltás, hiszen e szófaj tipikus keletkezési módja az elemszilárdulás és az összetétel.

6. Mely szófaj (szófajba tartozó szavak) jönnek létre – az ősi szófajok mellé, új szófajként – kizárólag szófajváltás útján? – Ilyenek: a határozott névelő, a határozatlan névelő és a partikula. (Bár már az alapszófajban is lehettek partikulák, csak nehéz őket rekonstruálni.) A középmagyar korig ilyen volt az igekötő is: csak határozószóból keletkezett, de azóta több elem jöhetett létre ragszilárdulással is: *agyon*.

7. Mely szófajok (szófajokba tartozó szavak) nem keletkeznek szófajváltással? – Ilyen a melléknévi igenév és a határozói igenév: ezeket szóképzés hozza létre (szófaji továbbfejlődésük van, vö. a 3. kérdést).

8. Mely szófajok (szófajokba tartozó szavak) nem váltanak szófajt, azaz nem válnak más szófajúvá? – Ilyen a főnévi igenév, az indulatszó, az igekötő, a névutó, a határozott és a határozatlan névelő.

9. Az eddigi kérdések alapszófajokra és viszonyszókra egyaránt irányultak. Most azt a kérdést teszem föl, hogy van-e szófaji átlépés az egyes viszonyszók között? – Tipikusan nincs. A grammatikalizálódással keletkezett viszonyszók általában megmaradnak saját kategóriájukon belül. Három viszonyzóosztály között mégis megfigyelhető szófaji átlépés: ez a kötőszó, a módosítószó és a partikula. Kötőszóból keletkezhet partikula (és viszont), valamint egyes módosítószók is gyengülhetnek partikulává (*bár, biz, bizony, hiszen, tán*). Arra, hogy ez a változás a gyengülés megnyilvánulása, funkcionális és alaki körülmények is utalnak: a módosítószó például elveszti eredeti funkcióját (a propozíció valószínűségi fokának jelölését), eldöntendő kérdésre felelő képességét, valamint sokszor alakilag is rövidül. Talán kimondhatjuk, hogy a szófajok közül a partikulák, még szűkebben a fonológiai reprezentációjukban is megrövidült partikulák helyezkednek el a grammatikalizációs folyamat legvégén (*ha, avagy, bizony, biz, tán, de, ám, ámbátor, ámbár, bezzeg*). Ezek a leginkább kiüresedett lexémák (DÉR 2008).

A viszonyszók közötti szófajváltási folyamatok további vizsgálatot igényelnek.

B) Ide vonatkozó, korábbi munkámban közzétett, áttekintő táblázataimban (D. MÁTAI 2007: 132, 134) csak érintőlegesen szerepel az idő koordináta, ezért ezt most röviden összefoglalva mutatom be. – Tehát: mely szófaji változások zajlanak hosszabb, illetve rövidebb ideig, mikor, melyik nyelvtörténeti korban?

Allandóan működő, erős, azaz sok lexémát érintő szófajváltások: a főnév és melléknév közöttiek (oda-vissza: főnév → melléknév: *bölcs*, melléknév → főnév: *farkas*), a melléknévi igenév főnevesülése (*foljó*) és melléknevesülése (*fáradt*), a határozószó igekötővé, kötőszóvá, módosítószóvá, partikulává és főnévvé válása.

Csak egy-egy nyelvtörténeti korszakhoz kötődő, kevés lexémát érintő szófaji változások: az ige és a főnév közötti (oda-vissza) változás főleg az ősmagyar korhoz köthető (összefügg az ún. nomen-verbum-, azaz az igenévszó-kérdéssel). Határozószóból → névmás (*oly, mely*), melléknévi igenévből → ige (múlt idő) is ekkor lett. Névmásból → főnév jobbra az ómagyar korban keletkezett (*egyéb, saját, senki*); az ómagyar korhoz köthető még a mutató névmás → határozott névelő és az egy számnév, illetve határozatlan névmás → határozatlan névelővé válása; főnévből névmás létrejötté (*kegyelmed > kend*) középmagyar kori. Főnévből keletkezett szófajváltással a *maga* névmás is: először, az ősmagyar korban a *maga* visszaható névmás (l. már a HB.-ben), ebből az ómagyar korban a *maga* ellentétes kötőszó, a középmagyar korban pedig a *maga* „magázó” személyes névmás (vö. D. MÁTAI 2003: 635–6 és további irodalom).

A többi szófajváltás közepes erősségűnek mondható: néhány lexémát érint, elszórtan a nyelvtörténet folyamán.

C) Végül lássuk a szóalkotási és szófajváltási folyamatoknak a lexikalizálódással és a grammatikalizálódással való összefüggését (csak a határozószók és a viszonyszók körében). Tehát e szófajok gyarapodási, bővülési módjait tekintem át,

ami lehet szóösszetétel, elemszilárdulás és ikerítés: ilyenkor új lexéma keletkezik, ezért *lexikalizálódás* ról beszélek. De a szófajok többsége szófajváltás útján is bővíthet; mondtuk, hogy a szófajváltás iránya a grammatikai hierarchiában fölülről lefelé megy. Ha a szófajváltás eredménye grammatikai szó (viszonyszó), akkor *grammatikalizálódás* történik (DÉR 2008).

Ehhez előjáróban néhány megjegyzést kell tennünk:

a) Az „alapszófaj” kifejezés magában foglalja a határozószókat is.

b) Ha alapszófajból (pl. egy ragos főnévből) egy másik alapszófaj, konkrétan határozószó keletkezik (akár összetétellel, akár elemszilárdulással), új lexéma jön létre, tehát *lexikalizáció* történik. Igaz, hogy – mivel ebben a folyamatban a morfológiai és szemantikai transzparencia csökken – egyúttal bizonyos fokú *grammatikalizáció* is lezajlik.

c) Ha szófajváltással viszonszó keletkezik, mindig *grammatikalizáció* történik. De ha ragos főnév névutóvá vagy igekötővé válik, akkor ez a *grammatikalizáció* egyúttal *lexikalizáció* is.

d) Ha alapszófajból viszonszó lesz, például mutató névmásból határozott névelő, határozószóból igekötő (*hátra*) vagy partikula (*főleg*), akkor nem történik *lexikalizáció*, hiszen nem keletkezik új lexéma (a hasadás problémáját most nem érintve), hanem „csak” *grammatikalizáció*ról beszélhetünk.

e) Ha alapszófajból alapszófaj keletkezik szófajváltással (pl. a *forró* igenévből melléknév [itt sem érintve a hasadás kérdését]), akkor sem *lexikalizáció*ról, sem *grammatikalizáció*ról nem beszélhetünk. Ezt „egyszerű szófajváltásnak” nevezem.

f) De ha viszonszóból lesz viszonszó, ami csak szófajváltással történhet, akkor szintén nincs *lexikalizáció*. *Grammatikalizáció* is csak olyan értelemben van, hogy a szó szemantikai kiüresedése erősödik, a „*grammatikalizációs ösvényen*” való előbbre jutás folytatódik. De ezt a változást is – látva az e) típustól való különbségét – nevezhetjük „egyszerű szófajváltásnak” is.

g) Viszonszóból alapszófaj nem keletkezhet. A *grammatikalizáció* egyirányú: a szintaktikai hierarchiában „lefelé” megy.

h) Végül: ha viszonszó elveszti lexéma jellegét, és morfémává (esetünkben névutó raggá) válik, akkor *grammatikalizáció* (a *grammatikalizáció* folytatódása) és *morfologizáció* együttes érvényesüléséről beszélhetünk.

Közülük különösen a viszonszóból → viszonszó, azaz az f) eset kíván további elemzést.

Egy korábbi munkámban közzétett táblázatban a szófajok állományának – a korábban említett – bővülési módjait tekintettük át: a szóösszetételt, az elemszilárdulást és a szófajváltást (konverziót). Az áttekintő igényű táblázat azt mutatja, hogy e három szógyarapítási mód révén milyen előzményszófajból milyen következményszófaj lesz, s végül minősítjük a változási folyamatot. A *szóösszetétel* és az *elemszilárdulás* (mint szóalkotási mód) és a *szófajváltás* (konverzió; mint poliszemiát létrehozó jelentésbővülés) összefüggésének, illetve a változások eredményének vázlatos képe is megrajzolható. (A táblázatot l. D. MÁTAI 2007: 137.)

Az egy-egy szóosztályba tartozó elemek száma szófajonként és korszakonként eltérő intenzitással nő (ritkábban csökken). Érdekes és tanulságos végigkísérni, hogy ez hogyan zajlik, milyen szerepet játszik a folyamatban a többszófajúság jelensége, a szó mondatrészi szerepe, és azt is, hogy az egyes szófajok milyen módon bővülnek, illetve szűkülnek, hogy el tudjuk választani egymástól a szóalkotással (összetétel, szóképzés, ikerítés) keletkező új lexémákat a szófajváltással létrejövő elemektől, amelyek nem képviselnek új lexémát, „csak” az egy lexémán belüli többszófajúságot erősítik tovább.

Fontos volt felderíteni a szófajváltások irányait, azt, hogy milyen forrásszófajból milyen eredmény szófaj keletkezhet. Kiderült, hogy a viszonyzókon (a grammatikai szavakon) belül is lehet szófajváltás, bár ez még további vizsgálatot igényel. Igyekeztem állításaimat példákkal alátámasztani, adott helyeken pedig korábban közzétett, áttekintő igényű táblázatokhoz is utalni az olvasót, hogy könyvebb legyen esetleges tévedéseimet felismerni.

Kulcsszók: szófaji érték, többszófajúság, szófajváltás, polisziémia, homonímia, grammatikalizáció.

A hivatkozott irodalom

- ÁGOSTON MIHÁLY 1993. A magyar halmaznevek. Kategóriájuk. Helyük a melléknévek osztályában a szófaji rendszerben. Belső rendszerük. Forum Könyvkiadó, Novi Sad.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Bp.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. A szóhasadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ITTZÉS NÓRA 2002. Mutatványok az akadémiai nagyszótárról. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- ITTZÉS NÓRA 2006. Szófajváltás és szóösszetétel: új szófajok a Nagyszótárban. Szótörténeti adalékok az *alig* szócsaládhoz. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Bp. 110–5.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: TNyt. II/1: 411–54.
- KESZLER BORBÁLA 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. Magyar Nyelvőr 293–308.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófaj történet. In: MNyt. 204–33, 393–429, 632–62, 739–56, 824–30.
- D. MÁTAI MÁRIA 2007. A magyar szófaj történet általános kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Bp.
- A. MOLNÁR FERENC 1991, 1992. A két- és többszófajúság; a szófajváltás. In: TNyt. I: 553–83, TNyt. II/1: 911–28.
- PAPP FERENC 1966. Kettős és hármas szófajiságú szavaink. Magyar Nyelvőr 404–8.
- PAPP FERENC 1975. A magyar főnév paradigmatisz rendszer. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAPP FERENC 2000. A Debreceni Thésaurusz. Linguistica, Series C, Relationes 11. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- PUSZTAI FERENC 1999. Kiss Gábor főszerk., Magyar szókinctár. Magyar Tudomány 198–9.

G. VARGA GYÖRGYI 1987. Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajta-
na és alakta köréből*. Tankönyvkiadó, Bp. 59–73.

MÁTAI MÁRIA

Some issues in the history of Hungarian parts of speech

This paper gives an overview, with ample illustration, of the set of criteria in terms of which changes in the history of Hungarian parts of speech can be investigated. (a) We can ask which present-day parts of speech have an ancient origin and which were created during the independent life of this language. (b) We can also ask which of the present-day parts of speech are forging ahead and which are receding, as well as what exactly it means for a category to forge ahead or to recede. (c) The issue can also be investigated at the level of the individual word: whenever a word shifts categories, it means a change in its part of speech value. (d) In general, we can study the main directions of part-of-speech shift: what source categories tend to supply new items for which target categories. It is instructive to study the role that multiple part-of-speech affiliation plays in that process; and also the respective roles of syntactic functions that a given word can occur in and of the morphological make-up it exhibits.

Keywords: part-of-speech affiliation, multiple affiliation, part-of-speech shift, polysemy, homonymy, grammaticalisation.

MÁRIA MÁTAI